

ZALA MEGYE NÉPESEDÉSTÖRTÉNETÉNEK IRODALMA.¹ HANGSÚLYOK, HIÁNYOK, HIPOTÉZISEK

SOHAJDA FERENC

Bevezetés

Jelen írás egy hosszú távú történelmi demográfiai kutatás bevezető tanulmánya kíván lenni. A kutatás célja egy nagyobb régió népesedési folyamatainak rekonstrukciója. A magyar történetírás hagyományait követve és kötöttségeit belátva e regionális vizsgálat kiinduló kerete egy megye, jelesül Zala megye. A kutatás terepe csak részben azonos a ma ismert közigazgatási egységgel, a („történelmi”) Zala vármegye egy lényegesen nagyobb és összetettebb területű földrajzi és közigazgatási egységet jelöl.² Ennek a közel 6000 km²-nyi, Alsó-örstől Muraszombatig, kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló megyének a határai már a középkor folyamán megszilárdultak, és egészen a 20. századig lényegében változatlanok voltak, így kellően nagy, változatos és stabil régióknak tűnik ahhoz, hogy rajta keresztül megragadhatjuk a Dunántúlon lezajlott népesedési folyamatok néhány jellegzetességét.

Első lépésként a megye népességére vonatkozó eddigi tudásunkat igyekeztem felmérni, mivel azonban Zala megye esetében (is) hiányzik egy modern történelmi monográfia, ehhez részben kerülőutat kellett bejárni.³ A megyére vonatkozó – a történelmi demográfiai elemzés szempontjai szerint hasznosítható – irodalmat összegyűjtése után kétféle módon dolgoztam fel. Először az irodalom

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történelmi kutatásainak keretében. Itt szeretnék még egyszer köszönetet mondani Fatér Bernadettnek és Gyenes Imrének, a Deák Ferenc Megyei Könyvtár (Zalaegerszeg) Helyismereti Gyűjteménye munkatársainak az irodalom összegyűjtése során nyújtott segítségükért.

² Ld. a mellékelt térképvázlatot. A történelmi Zala megye része volt a Muraköz, valamint a Balaton északi partvidéke. 1920-ban a megye délnyugati részét – a csáktornyai és perlaki járás egész területét (ez lényegében egyenlő a Muraközzel) és az alsólendvai járás déli részét (Alsólendva környéke) – csatolták a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. 1950-ben az egész, Balatontól északra eső terület Veszprém megyéhez került, amiből 1979-ben a keszthelyi járást visszacsatolták Zalához, ezzel kialakítva a ma is érvényes közigazgatási beosztást (Molnár 2000. 173–195).

³ Valójában a megye történetének feldolgozására eddig csak egyetlen monográfia vállalkozott (Holub 1929). A legutóbbi időkből egy kisebb tanulmányokat összefoglaló kötet áll rendelkezésünkre (Vándor 1996).

tételenként való számbavétele és különféle szempontú csoportosítása során azt igyekszem felmérni, hogy mely témákra, területekre, korszakokra esett nagyobb figyelem, illetve hol vannak hiátusok. A tanulmány második részében pedig ugyanerre az irodalomra támaszkodva arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a megye népesedéstörténetének – feltételezett – főbb trendjeit és hangsúlyait, ami mintegy vezérfonalul szolgálhat a későbbi kutatás során.

Az irodalom vizsgálata

Az irodalom összegyűjtése során a lehető legtágabban értelmeztem a népesedés- és népességtörténetet. Így a gyűjtésbe minden olyan munkát igyekeztem belevenni, amely információkat közölhetett a népesség szerkezetével és térbeli megoszlásával kapcsolatban. Így az anyaggyűjtés a történettudományon túl kiterjedt a többi társadalomtudomány (elsősorban a néprajz, földrajz) történeti érdeklődésű munkáira is. Az anyaggyűjtés során megpróbáltam összegyűjteni a megye településeire vonatkozó teljes helytörténeti irodalmat is.⁴

Az így összegyűjtött anyag elemi kvantitatív elemzésével máris sok információt nyerhetünk a Zalára vonatkozó tanulmányokkal kapcsolatban. Ha a tudományágak súlya szerint tekintjük át a válogatásba bekerült munkákat, akkor megállapíthatjuk, hogy a kifejezetten történeti demográfiai módszereket alkalmazó, illetve szorosan a népességtörténettel foglalkozónak tekinthető munkák az irodalmi gyűjtés töredékét teszik ki, ami csak megerősíti a szélesebb merítés szükségességét. A fennmaradó irodalom kevesebb mint felét teszik ki a történeti tárgyú munkák, még akkor is, ha közéjük számítjuk a több mint 100 kötetre rugó helytörténeti irodalmat. A történettudományi munkák után a legnagyobb súllyal a néprajzi tematikájú tanulmányok vannak jelen. Ezen kívül már csak a település- és történeti földrajzi munkák alkotnak egy nagyobb tudománycsoportot, mintegy az irodalom 5%-ával.

Ha a megjelenés ideje szerint vizsgáljuk a számba vett műveket, akkor megállapíthatjuk, hogy az irodalomnak mintegy 10%-a jelent meg a 19. században. Egészen az 1970-es évekig csak lassan gyarapodott a számításba vehető munkák száma, mintegy 150 mű jelent meg ebben az időszakban. A publikációk számának rohamos megnövekedése csak ezután indult meg. Az irodalom több mint fele a hetvenes évek második fele után jelent meg, és ez a tempó a kilencvenes években csak tovább gyorsult. Ezt az egyenlőtlen megoszlást több tényezővel is magyarázhatjuk. A helytörténeti irodalom megjelenésében egyértelműen megfigyelhetők konjunktúrák. E munkák jelentős része (főleg egyházközségi monográfiák, illetve néhány várostörténet) az első világháború előtt jelent meg, de más tematikájú munkák csak elvétve bukkantak fel még ekkor. A 20. szá-

⁴ Az elemzés egy mintegy 480 tételt tartalmazó irodalomjegyzékre terjed ki.

zadban aztán jóformán eltűntek a helytörténeti munkák, 1988-ig kellett várni, hogy még egyszer annyi munka jelenjen meg, mint az előző században. A helytörténetírás virágzása egyértelműen a kilencvenes évektől számítható, 1989-től napjainkig 55, a történeti Zala megye területén található település monográfiája jelent meg. A település-földrajzról viszont az mondható el, hogy jóformán csak a második világháború előtt foglalkozott zalai tájakkal. Zala megye történeti irodalmának historiográfiája is magyarázza az egyenlőtlen időbeli eloszlást. Az egy évszázadig tartó próbálkozások után igazából csak a hetvenes évek második felétől kezdve szilárdult meg a Zala megye területére koncentrááló kutatások helyzete. E folyamatnak hű lenyomata a számításba vett irodalom robbanásszerű növekedése, amelynek legfontosabb megjelenési fórumait a Zala Megyei Levéltár szerkesztésében megjelenő Zalai Gyűjtemény, illetve a Dunántúli településtörténeti konferenciák kötetei jelentik.

Ha téma szerint próbáljuk meg csoportosítani az irodalmat, akkor a néprajzi tanulmányokat a táji megoszlás szerint érdemes vizsgálni, hiszen a néprajzi kutatások egyik meghatározó elve a táji-területi különbségek számbavétele, a jellegzetes néprajzi csoportok leírása. Különösen igaz ez Zala megyére, hiszen itt „fedezték fel” az egyik első néprajzi tájegységet, a Göcsejt. Plánder Ferencnek az 1830-as években megjelent leírásai óta napjainkig a néprajzi érdeklődés középpontjában állnak ezek a települések.⁵ A Göcsejen kívül még egy másik vidék is kiemelkedően kutatótnak számít, ez pedig a Balaton környéke, annak ellenére, hogy a Balaton-felvidék nem tekinthető egy jellegzetes, öltözködési vagy egyéb szokásokkal jól leírható néprajzi tájegységnek. A nyolcvanas években azonban egy olyan komplex néprajzi-történeti vizsgálatot folytattak ezen a vidéken, amely egy másfajta térszerveződési elvre hívja fel a figyelmet. A Káli-medencét igyekeztek olyan területként megragadni, amelynek határait az egymással kölcsönös társadalmi-gazdasági kapcsolatokat tartó közösségek jelölték ki.⁶

E két kistájon kívül még a Göcsejjel földrajzi és néprajzi értelemben is összefüggő – és gyakran együtt is kezelt – Hetés, illetve a Mura bal partján található horvát falvak, valamint az Alsólendva környékén élő szlovének (vendek) vonták magukra a néprajztudósok figyelmét, de ezekről a vidékekről sokkal kevesebb tanulmány jelent meg, mint a Göcsejről vagy a Balaton-felvidékről.

A néprajz által megrajzolt tájegységek segíthetik a történeti régiók megragadását, amit jól példáz a Göcsejjel foglalkozó nagyszámú történeti tanulmány.

⁵ A két „végpont” 2004-ben: Plánder Ferenc: *Göcsejről. Zala vármegyei göcsei szóejtés /dialectus/ és annak némely különös szavai* (1832) valamint *Göcseinek esmérete'* (1838) (Új kiadás: 1970, Zalaegerszeg: Göcseji Múz. A Göcseji Múzeum közleményei, 29.), valamint Bíró Friderika: *A szegek világa: Göcsej néprajza a 18–20. században*. Zalaegerszeg: Zala M. Múz. Ig. 2003.

⁶ Az 1980 és 1987 között folytatott kutatás rövid bemutatása: S. Lackovits 1993. 569–570.

Mindez azonban bizonyos korlátokat is jelent, hiszen a néprajzi tanulmányok általában nem törekszenek egy nagyobb földrajzi-közigazgatási egység „hézagmentes” lefedésére, hanem inkább a látványos tájegységekre fókuszálnak.⁷

Ha közelebbről megnézzük a történeti demográfiai tanulmányokat, akkor megfigyelhetjük, hogy nagyobbik részük a népesség nagyságának, a népesség-növekedés mértékének meghatározására irányul. E munkák rendszerint a megye egészével foglalkoznak, a területi különbségeket pedig rendszerint a járá-sok szintjén veszik figyelembe. A közigazgatási határok által kijelölt tájmeg-oszlás elsősorban a felhasznált források eredménye, ugyanis itt elsősorban a kiadott hivatalos népszámlálási adatokat használták fel.

A 16–17. századra jellemző források közül már számos urbáriumszöveget kiadtak, elsősorban a nagykanizsai uradalomra, illetve a Zrínyiek muraközi birtokkomplexumára vonatkozóan, de ezekkel kapcsolatban még a népesség-szám becslésére is ritkán vállalkoztak.

Anyakönyveket csak elvétve, de egy-egy területre vonatkozóan intenzív módon használtak. Ezek közül kiemelkedik a későbbiekben majd többször is emlegetett, a Keszthelyi Festetics uradalomra irányuló komplex kutatás, amely során Keszthely város és több kisebb uradalmi település családrekonstrukciója is elkészült. A göcseji csesztregi plébánia, illetve a zalavári plébánia anyakönyve-ivel pedig nem nominatív vizsgálatokat végeztek a halandósággal kapcsolatban. Az anyakönyveket felhasználó tanulmányok között kell megemlíteni Jankó Jánosnak a Balaton-melléki lakosság néprajza címmel írt munkáját. Jankó a népesség leírása során úttörő módon a plébániai anyakönyveket, illetve a plé-bániákon megőrzött egyéb, főként egyházi összeírásokat is felhasználta. Az anyakönyvekből a születésszámokat dolgozta fel, illetve egy eredeti nominatív vizsgálatot is végzett: az anyakönyvek névanyagából igyekezett rekonstruálni a Balaton-környék felé irányuló bevándorlást. Az anyakönyvek használatára bukkanhatunk még két néprajzi tanulmányban, amelyek egy-egy tájegység házassági kapcsolatait, nevezetesen a néprajzosok által előszeretettel tanulmányozott exogámia-endogámia kérdését vizsgálják.

Család- és háztartásszerkezeti elemzésekre is találunk példát Zala megyé-ben. Az ilyen típusú elemzések legfontosabb forrásának a veszprémi püspök által a 18. században Zala megye területén végrehajtott egyházlátogatások so-rán készült conscriptio animarumok tekinthetők. E forrás használatát megköny-nyíti, hogy ma már nyomtatott formában is elérhető a végeredményben 305 település 789 összeírását tartalmazó corpus (Ördög 1991–1993). E forrástípusra alapozva a keszthelyi uradalom területére, Tapolcára és a Káli-medence két településére vonatkozóan készült háztartásszerkezeti elemzés. E néhány munka egymással való összevetését kissé megnehezíti, hogy a Káli-medencében a

⁷ A táji megoszlás kialakításában lehet segítségünkre a településföldrajz is. Zala megye esetében erre csak néhány példával rendelkezünk (Horváth 1908; Nagy 1934).

néprajzi kutatás során nem a klasszikus háztartásszerkezeti-elemzés rendjében dolgozták fel az adatokat.

Már a felhasznált módszerek és források áttekintéséből is látható, hogy a kutatások jelenlegi állása szerint Zala megyével kapcsolatban hasonló tendenciák írhatók le, mint általában országos szinten. A legösszetettebb, több történeti demográfiai módszert is alkalmazó kutatások a 18–19. század fordulójára nézve keletkeztek. A népmozgalmi jelenségek közül pedig legtöbb ismerettel a termékenységről rendelkezünk, kevesebben tudunk a halandósági viszonyokról, illetve a nupcialitásról, a vándormozgalom tekintetében pedig jóformán csak feltételezésekre támaszkodhatunk.

Zala megye történeti demográfiai vázlata

Az alábbiakban az előbb szerkezeti sajátosságai alapján bemutatott irodalomból kiindulva igyekszem felvázolni a megye demográfiai viszonyait. Ez a vállalkozás több szempontból is csak egy vázlatot eredményezhet. Ugyanis kénytelen magán viselni azokat a módszertani, tematikai, kronológiai vagy területi korlátokat, amelyek a feldolgozott művek sajátjai. Emellett azonban igyekszik összevetni egymással a különböző munkák eredményeit, rámutatni az összefüggésekre és a tendenciákra.

1. Zala megye kialakulása

A rendelkezésünkre álló – elsősorban intézmény- és birtoklástörténeti – irodalom alapján megállapítható, hogy Zala megye jellegzetes településszerkezete a középkor folyamán alakult ki és szilárdult meg.⁸

A középkori Zala megye a 11. század második felére nyerte el a formáját. A legkorábban megtelepült vidékek – a Balaton északi része, valamint a középső, a Zala folyó által határolt területek – népességének jelentős hányada a királyi birtokszervezet valamelyik eleméhez tartozott, amelyek központja Zalavár volt. A megye délnyugati határa mindig is az országhatárnak számított, de a 11. század folyamán ez a határ folyamatosan mind délnyugatabbra tolódott. Ez tette lehetővé, hogy a korábban lakatlan gyepű területén telepítsék le a zalai vár várjobbágyait. Így alakultak ki, nagyrészt már az Árpádkor vége előtt a Göcsej északi felére jellemző kismemesi szeges települések ősei.

Mindezzel együtt a megye területének jelentős része kezdettől fogva a világi magánbirtokosok kezén volt, majd a 14. század második felére – a folyamatos

⁸ A középkori Zala megyére nézve ma napig is megkerülhetetlen Holub József monográfia (Holub 1929). A legfrissebb eredmények összefoglalása pedig legkönnyebben két gyűjteményes kötetből ismerhető meg (Vándor 1996 és Molnár 2000).

királyi birtokadományozásnak köszönhetően – a megye egésze nemesi uralom alá került. A 13. század második felétől kezdődően e világi magánbirtokok központjai a várak lettek és ezek köré kezdték szervezni a településeket. A legfontosabb és legkorábbi Zala megyei várak – Szentgrót, Alsólendva, Lenti, Csobánc, Csáktornya, Kanizsa, Pölöske – a későbbi nagy uradalmak központjai lesznek.

Elmondható tehát, hogy a megye birtoklási struktúrája a 15. századra kialakul és megszilárdul. A megye délkeleti, délnyugati részén a nagybirtok a meghatározó, már ekkor azonosíthatóak a nagy, összefüggő uradalmak, amelyek közül a három legfontosabb az alsólendvai, a muraközi és a kanizsai. A Zalaegerszegtől keletre eső vidéken pedig már a legkorábbi okleveles források megjelenésétől kezdve a kisbirtokokkal rendelkező, valamint egy telkesnemesek laknak. A megye középső vidékét, illetve a Balaton északi partvidékét pedig jellemzően a közepes méretű birtokokkal rendelkező köznemesi családok birtokolják, valamint itt vannak jelentősebb birtokai az egyháznak, jelesül a veszprémi püspöknek.

Az e birtokokat alkotó települések középkori történetét Holub József rekonstruálta, aki több mint 1200, az okleveles anyagban felbukkanó települést azonosított (Holub 1933). Így a megye egészére egy sűrű, nagyon kicsi (jellemzően 5–10 jobbágycsaládnak otthont adó) falvakból álló településhálózat a jellemző. E hálózat stabilitását az is jelzi, hogy az 1494/95-ös országos portaeleírásban is 1089 Zala megyei település portáit írják össze.

Az okleveles névanyag elemzéséből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a település- és birtokszerkezettel egyidősek a megyére jellemző alapvető etnikai viszonyok. A megye legnagyobb részén döntő többségben magyarok laktak, akik mellett csak két népesebb etnikum található a megye területén: a horvát és a szlovén (vend). A területi megoszlásra pedig az a jellemző, hogy ez a három etnikum kompakt területi egységeket alkotott, a vegyes lakosságú települések nem voltak jellemzőek. A horvátok lakták a Mura és a Dráva közt található Muraközt, a szlovének pedig a Lendva és a Mura által határolt területen – a későbbi alsólendvai uradalomban – éltek.

A középkor folyamán kialakuló település- és birtokszerkezetből, valamint a megyét jellemző etnikai megoszlásból kiindulva ugyan még nem lehet megszemenő következtetéseket levonni a népesedési folyamatokra nézve, de rögzítésük azért fontos, mert ezek a szerkezeti elemek lényegében egészen a 20. századig fennmaradtak. Bár az arisztokrácia és a jómódú birtokos nemesség családjai sokszor kicserélődtek a történelem folyamán, a különböző birtoktípusok nagyságrendi-, táji megoszlása viszonylag állandó maradt, és a 19. század második felében ugyanúgy a megye jellegzetessége volt a kisbirtokos parasztság nagy aránya, mint a korábbi évszázadokban a kisenemeseké. Ugyanígy elmondhatjuk, hogy az aprófalvas településszerkezet szinte Zala megye „állandó jelzője”. E stabil jellemzők erősítik azt a hipotézist, hogy – ha a megye egészét

tekintjük – a népeiségre inkább a lassú folyamatok és nem a radikális változások a jellemzőek.

2. A török kori határvidék

A 16. századtól kezdve jelentek meg nagyobb számban azok a források, amelyek már megteremtik annak a lehetőségét, hogy összetettebb következtetéseket vonhassunk le nemcsak a népeiség nagyságára, hanem esetlegesen összetételére, szerkezetére vonatkozóan is. Ezek közül a legfontosabbak – az urbáriumok – Zala megye területén is ismertek, elsősorban a déli-délnyugati nagy uradalmakra vonatkozóan. Több Zala megyei uradalom 16–17. századi urbáriumi már nyomtatásban is megjelentek, de demográfiai szempontú módszeres és rendszeres feldolgozásukra még nem vállalkoztak (N. Kiss 1991; Kredics–Solymosi 1993). Zala megye kora-újkori történetével kapcsolatban a figyelem ugyanis elsősorban a török elleni harcokra és ezzel összefüggésben a megye keleti határán húzódó végvári vonalra irányult. Ebből következően a népeiségre vonatkozó tudásunkat is a háborús viszonyok határozzák meg, és sokkal több információval rendelkezünk a megye keleti részét érintő településpusztulásról, népeiségmozgásról, mint a megye közepén és nyugati részén élők békésebb, kevésbé látványos életéről.

A 16. század folyamán a török hadjáratok először 1532-ben érintik Zala megyét, innentől kezdve egészen Nagykanizsa 1690-ben történt visszafoglalásáig a megye keleti határa egyben a Hódoltság nyugati határát jelenti. A határvédelmet ellátó végvár vonal a Balaton északi partján húzódik és Kapornaknál fordul délnyugati irányba, egészen a Muráig, tehát nagyjából a megye közepén húzódik.

A végvár vonal kiépülése elsősorban a településszerkezetre volt hatással. A kutatás eddig ezzel kapcsolatban elsősorban a településpusztulásra koncentrált. A Balaton északi partján, úgy tűnik, folyamatosan tűntek el települések az ismétlődő hadjáratok, fosztogatások során. A településtörténeti kutatások ezen a területen 50 falu, valamint 87 kisebb település elpusztulását tudták bizonyítani (Kovacsics – Ila 1988. 32). A településpusztulás másik gócpontja a Kanizsai uradalom volt. Itt azonban egészen a 17. század végéig folyamatosan elnéptelenedtek ugyan a települések, de ugyanígy állandóan vissza- illetve újratelepültek. Jó néhány Kanizsa környéki település sorsát végül az 1683-tól kezdődő visszafoglaló háború pecsételte meg, ugyanis Kanizsa ostroma során módszeresen üritették ki és égették fel a falvakat. Kevesebb figyelem fordul azonban a településszerkezet átalakulásának másik oldalára, a településkoncentrációra. Hiszen a szabad királyi várossal nem rendelkező megyében a végvár vonal kiépülésével megjelenhettek az első népesebb, városias jellegű települések. A Balaton-felvidéki települések sorsának tisztázásához hozzájárulhatna, ha az

elérhető magyar feljegyzéseket össze tudnánk vetni a korabeli török forrásokkal.⁹

Jelenleg csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk azt illetően, hogy a török háborúk kiváltotta népességváltozások hogyan érintették Zala megyét. Annak nincs jele, hogy komolyabb, délről jövő menekülttömeg jelent volna meg a megyében. A Tolna és Somogy megyéből elmenekült nemesek rokoni és egyéb kapcsolataik függvényében települtek meg a Királyi Magyarországon, és nincs annak különösebb jele, hogy koncentrálódtak volna Zala megyében. A végvá-
rak és a köréjük települt városok népességéről nem lehet pontosan megmondani, hogy mely területekről származtak. A magánkézben lévő várak, valamint a békésebb területeken fekvő nagy uradalmak egyaránt vonzerőt gyakorolhattak, és biztonságos megélhetést nyújthattak a kisbirtokos, egytelkes nemeseknek, valamint a jobbágnépességnek. Tehát csak feltételezni lehet, hogy a települések pusztulása nem jelentette egyben a népesség pusztulását is, és a települések népessége a megyén belül található magának új lakóhelyet. A háborúskodás kiváltotta népességmozgás a megye belső területeire is hatással volt. A Göcsej vidékén figyelhető meg az a jelenség, hogy a terület déli részén található jobbágyfalvak népessége a török közeledtével elmenekült, azonban az északabbra található kismanesi települések lakói helyben maradtak, és inkább csak a veszélyesebb folyóvíz melletti lakóhelyekről a nagyobb biztonságot jelentő dombhá-
takra húzódtak fel. Ennek köszönhetően a 17. század nyugalmasabb periódusaiban meg tudtak telepedni a korábban csak jobbágyok lakta településeken is (Müller 1971).

A török háborúk lezárulta utáni, a 17–18. század fordulójára eső időszakot illetően, a kutatók figyelme általában ismét a népességmozgásra irányult, csak éppen nem a menekülésre, hanem a betelepülésre. A török háborúk idejét jellemző viszonyokból kiindulva nyilvánvalónak tűnik, hogy a nagy tömeget megmozgató szervezett telepítések elsőrendű célpontja nem Zala megye volt. Mintegy három tucat Balaton-felvidéki és Kanizsa környéki falunál érhető tetten a szervezett telepítés nyomai. A legnagyobb telepítők az egyházi birtokosok, valamint az Esterházy család voltak. A telepések többsége magyar volt, kisebb részük német és horvát, és csak a német telepések esetében biztos, hogy a megyén kívülről érkeztek. Ebből következően a telepés falvak nem változtatták meg jelentősen a megye népesedési és etnikai viszonyait.

A vándormozgalom nagyobbik részét azonban minden bizonnyal nem a szervezett, hanem a spontán migráció tette ki. E migrációval kapcsolatban nem csak a mennyiség, hanem az irányok tekintetében is csak hipotéziseket fogal-

⁹ A területet ugyan a török nem foglalta el, de Székesfehérvárról, illetve Veszprémből könnyen elérhette, és így fordított módon érintette a kettős adózás rendszere. A Székesfehérvári szandzsákban keletkezett különféle adóösszeírások rendszeresen számba vették Zala megye északi településeit is. Egy 1570-es – Zala megye északi településeket is tartalmazó – adójegyzék részben publikálására is került (Vass 1989).

mazhatunk meg, amelyek mögé csak az aprólékos, településszintű vizsgálatok állíthatnak megbízható adatokat. A Muraközre a kivándorlás lehetett a jellemző, ugyanis a feltételezések szerint a török által megkímélt, jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező vidék a 17. század végére elérte mezőgazdasági eltartóképesége határát és túlnépesedett (Simonné Tigelmann – Simonffy 1976). Valószínűleg közülük kerültek ki a kanizsai uradalom horvát telepesei, de erről a kivándorlásról tanúskodnak a Mura bal partján keletkezett horvát falvak is. A kivándorlás másik iránya azonban már a megyéből is kivezetett. A 16–17. század folyamán az uradalom vonzerejét jelentette, hogy kialakult egy katonaparaszti réteg, amelynek tagjai a Muraköz védelmében vállalt katonai szolgálatért cserébe kaptak szolgálati földet. A háborús helyzet elmúltával azonban voltak olyanok, akik inkább ragaszkodtak a szabad paraszti státushoz, és az uradalomból a katonai határőrvidék horvát részeire költöztek el (N. Kiss 1989. 52). A bevándorlások másik célterületén, a Balaton északi partvidékén a nemesség mozgása vethet némi fényt a migrációs útvonalakra. A Balatonfelvidék nemesi falvaiban megtelepedő kisbirtokos vagy birtoktalan nemesi családok származási helye gyakran kideríthető a 18. század folyamán lefolytatott nemességvizsgáló perekből.¹⁰ Ezekből a családi életutakból kirajzolódik a Göcsejből bevándorló, valamint a közeli végvárakból (Nagyvázsony, Tihany) (vissza?)vándorló és dunántúli városokból (Pápa, Veszprém) beköltöző nemesek útvonala.

Zala megye korai viszonyaira nézve tehát a figyelem elsősorban a népességmozgásra irányult, információink azonban egyelőre nem terjednek túl az epizódyszerű ismeret-töredékeken. E többirányú, összetett migrációs folyamatok mögé számadatokat nem tudunk állítani. Így összegzésképpen csak feltételezhetjük, hogy a megye egészét tekintve a vándormozgalom végeredményben nem befolyásolta jelentősen a népesség számát és összetételét.

3. A 18–19. század demográfiai rendszere

A 18. század első harmada fontos cezúrának számít a magyarországi népesedéstörténetben. A visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc lezárultával véget érnek a népességet megrázkódtató hadi események. Az egész országot átható vándormozgalom következményeként pedig sok helyütt átalakulnak, illetve hosszú időre megszilárdulnak a települési és etnikai viszonyok. De más szempontból is új korszak kezdődik a 18. századdal, hiszen olyan új típusú források keletkeztek, illetve maradtak fenn ebből a korszakból, amelyek lehetővé teszik a klasszikus történeti demográfiai elemzési módszerek alkalmazását. Mindez elmondható Zala megye esetében is. Az anyakönyvezés gyakor-

¹⁰ A Zala megyei nemesi vizsgálatokról vö. Görög 2003.

lata az 1730–40-es évekre már az egész megyében megindult és folyamatos. Emellett kiemelkedő forrást jelentenek a Padányi Bíró Márton veszprémi püspök által lefolytatott egyházlátogatások idején keletkezett lélekösszeírások. Az országos összeírásokon túl, mind a megyei közigazgatásban, mind az uradalmak működése során számos, a történeti demográfiában felhasználható összeírás született.

A viszonylagos forrásbőség ellenére azonban eddig csak néhány településre nézve igyekeztek kiaknázni e forrásokat. Szerencsés adottság viszont az, hogy e vizsgálatok döntő többsége egy kisebb területre, a Keszthelyi uradalomra koncentrálódik. Benda Gyula és tanítványai Keszthely és még néhány környékbeli falu anyakönyveit, lélekösszeírásait és adóösszeírásait dolgozták fel. Az anyakönyvek és a lélekösszeírások feldolgozására még néprajztudósok vállalkoztak néhány káli-medencei, illetve muramenti horvát falu esetében. Ez utóbbi vizsgálatok azonban már nem komplex történeti demográfiai elemzések, hanem a családszerkezet és a házassági kapcsolatok vizsgálatára korlátozódnak.¹¹

Zala megye településrendszerét a 18. században is a sűrűn települt aprófalvak határozzák meg. A II. József féle népszámlálás idején több mint 600 települést számolnak össze a megyében, és a települések átlagos lélekszáma 350 fő körül van. A töröktől megkímélt területeken még kisebbek a falvak, de a nagyobb településpusztulást elszenvedett Balatontól északra eső járásokban is ritka az 5–600 főnél népesebb település. A megyében továbbra sincs szabad királyi város, és csak a hét legnépesebb mezőváros (Nagykanizsa, Keszthely, Zalaegerszeg, Tapolca, Sümeg, Dobrova, Légrad) népessége haladja meg a 2000, de egyike sem éri el az 5000 főt.

A megye vallási és etnikai megoszlását nem változtatta meg jelentősen a be- és elvándorlás. Zala népességének döntő többsége katolikus volt, protestánsok csak néhány tucat településen éltek. A protestánsok többsége a Balatonfelvidék felekezeti vegyes falvaiban élt, ahol rendszerint rendi állásuk szerint is elkülönültek. Zsidók csak a 18. század folyamán kezdtek megtelepedni Zala megyében – a legfontosabb kibocsátó ekkor a Vas megyei Rohonc zsidó közössége – létszámuk csak a 18–19. század fordulóján kezdett el dinamikusan emelkedni (Németh 1994). A megye etnikai megoszlása sem változott meg döntően a török kor után. A magyarok a megyében egyértelmű többséget alkottak, a Muraközben, illetve Alsólendva környékén továbbra is egy tömbben éltek horvátok, illetve szlovének. Új etnikai csoportnak csak a németek számítottak. A néhány Balaton-környéki német telepés falu mellett Nagykanizsán és Keszthelyen éltek nagyobb számban. E két legnépesebb város etnikai összetétele volt a legkevertebb, a 18. században a magyarok mellett a német, horvát és zsidó lakosok száma is folyamatosan emelkedett.

¹¹ A keszthelyi Festetics uradalom népességére ld. Benda 1997; Benda 2000; Benda 2002; Csíte 1993; Csíte 1999. A néprajzi tanulmányok: Gergely 1985; Kerecsényi 1983; S. Lackovits 1985.

A 18. századtól kezdve rekonstruálható adatok alapján a megye egészére – mint ahogy az egész országra – a folyamatos népességnövekedés jellemző. Az ország más területeivel, illetve a szomszédos megyékkel összehasonlítva Zalában az átlagnál alacsonyabb ütemű ez a növekedés. Ebben szerepe lehet annak, hogy az átlagosnál nagyobb népsűrűséggel és termékenységgel rendelkező megyét a migráció negatívan érinti, az ország egészét átfogó nagy népességmozgásban Zala megye inkább kibocsátóként játszik szerepet.

Az általános folyamatok mögött azonban regionális különbségek húzódnak meg. A 18. századra nézve még nem vállalkoztak ugyan a megye egész népességének rekonstrukciójára, de közvetett adatokból feltételezhető, hogy a megye legsűrűbben lakott régiói a 18. században a déli és nyugati nagy uradalmak – Alsólendva és Muraköz – voltak, és a megyén belül is feltételezhető a népesség kelet-nyugati, a népesebbtől a kevésbé népesebb területek felé való mozgása (Simonné Tigelmann – Simonffy 1976. 27). Összességében tehát a 16–17. században határ menti vidéknek tűnő Zala megye népessége inkább a tőle északra és nyugatra eső, töröktől megkímélt megyék népességére hasonlíthatott.

A keszthelyi Festetics-uradalomra irányuló történeti demográfiai vizsgálatokból a 18–19. századi (1730–1850) népesedéstörténet finomabb és pontosabb kronológiája is felvázolható, amely alapján három nagyobb korszak különíthető el. Az 1770-es évekig az uradalom területére a dinamikus népességnövekedés a jellemző, amelyet ekkoriban nemcsak a nagy természetes népszaporulat, hanem az uradalmon kívüli területekről való bevándorlás is támogat. (Eggregyre például német telepesek érkeztek az 1730-as években.) Az 1780-as évektől ez a növekedés lelassul, egészen a 1820-as évekig stagnálásról beszélhetünk. Az 1830-as évektől pedig újra dinamikus népességnövekedés figyelhető meg.

Az anyakönyvek és az egyházi összeírások felhasználásával elemezhető, hogy a különböző demográfiai tényezők mekkora szerepet játszottak a népességnövekedés eltérő dinamikájában. Ebben a 120–130 évre rugó időszakban megfigyelhető, hogy a legalapvetőbb demográfiai jelenségek/jellemzők (termékenység, nupcialitás, halandóság) értékei szinte állandóak, ami lehetővé teszi, hogy az uradalom területén egy demográfiai rendszer meglétét feltételezzük. A keszthelyi népességre jellemző a népesség egészére kiterjedő, korai házasságkötés. A termékenység állandó, magas értéket mutat, ami egybevethető a katolikus dunántúli falvak termékenységével, a születéskorlátozásnak nincs nyoma. A halandósági viszonyokban is az állandóság a jellemző. Megfigyelhetőek ugyan olyan évek, amikor – kedvezőtlenebb időjárási viszonyokkal és járványokkal összefüggésben – magasabb a halandóság, de nincsenek több évig tartó, súlyos „halandósági válságok”. Összességében a demográfiai „ancien régime” megléte és működése feltételezhető Keszthelyen és környékén (Benda 2001. 245).

Látható, hogy a népességnövekedés ütemében bekövetkező változások nem magyarázhatóak pusztán a termékenységben vagy a halandóságban végbemenő

változásokkal, a rendszer dinamikáját nagyobb részt a vándorlás biztosította. Keszthely és a környező települések adatainak összevetéséből igazolható, hogy a falvak népességfeleslegét az uradalmi központ fogadta be. A keszthelyi népesség dinamikus növekedését pedig az uradalmi falvak és még távolabbi települések népességének beáramlása biztosította.

A változás kisebb jelei mind Keszthelyen, mind környékén az 1830-as évektől kezdve figyelhetők meg. Keszthelyen elsősorban a csecsemőhalandóság lassú csökkenése jelzi egy új korszak kezdetét. A környező falvakban pedig az átlagos családnagyság kis mértékű növekedése, a háztartásszerkezet bonyolultabbá válása figyelhető meg. E jelenség a paraszti gazdálkodásban bekövetkező fejlődéssel magyarázható, aminek köszönhetően már kevesebben kényszerülnek elvándorolni a falvakból.

A család- és háztartásszerkezeti viszonyokra nézve már egy nagyobb területről is vannak adataink. A keszthelyi uradalmon túl még Tapolcán és a Káli-medence két településén (Köveskál és Szentbékál) végeztek ilyen vizsgálatokat. A minta ugyan nem reprezentatív, de a megye északi felére vonatkozóan egy igen változatos településcsoport áll előttünk, amelyek között mezőváros, katolikus jobbágyfalú és református nemesi közösség is található.

Mindegyik település típus esetében a leggyakoribb a kiscsalád, a háztartások méretét a gyerekszám mellett elsősorban a szolgák megléte, illetve létszáma befolyásolta. Az összetett háztartások megléte Keszthelyen egy jól elkülöníthető társadalmi csoportra, a gazdákra jellemző, ezzel szemben a kézművesek, szőlőművelők között egyértelmű a nukleáris családforma dominanciája. A háztartás-szerkezeti differenciák a Káli-medencében is kimutathatóak voltak. A katolikus jobbágyok lakta Szentbékálán a családformák nagyobb változatosága volt megfigyelhető, mint a köveskáli, döntően szőlőművelő, református kisnemesek között. Bár az idézett kutatás során nem törekedtek a tanulmányozott közösségek társadalmi rekonstrukciójára, a Káli-medencében is valószínűsíthető a különbségek társadalmi-gazdálkodási magyarázata.

Keszthelyen és Tapolcán sajátos típusként tűnnek fel az egyedülálló, illetve gyermekes özvegyasszonyok háztartásai, amelyek a környező falvakban csak ritkán figyelhetők meg. E mezővárosok városias jellege inkább ebben, és nem a kiscsalád dominanciájában érhető tetten.¹²

A házasságkötésekkel kapcsolatban a leggyakoribb vizsgálat az exogámia-endogámia arányának mérése. Keszthely esetében a térbeli exogámia alacsonyabb, mint amit a falvaknál megfigyelhetünk, ennek magyarázata azonban nemcsak a településnagysággal magyarázható. A családrekonstitúció segítségével megbecsülhető volt, hogy a Keszthelyen lakó és ott házasságot kötött vőlegények fele nem keszthelyi születésű, és a mennyasszonyokról is gyakran felté-

¹² Meg kell azonban jegyezni, hogy Köveskál (amely település ugyan mezővárosi rangú, de funkcióit tekintve csak egy jelentősebb falu volt) szintén kiugróan nagyszámú özvegyi háztartás figyelhető meg.

telezhető, hogy nem helybeli születésűek. Keszthely esetében is igazolható, hogy a területileg exogám házasságokra a társadalmi-foglalkozási endogámia a jellemző, elsősorban az iparosok, valamint az uradalmi tisztviselők és szakértelmiségiek között. A Káli-medence falvainak esetében szintén igazolható volt a lokális exogámia és a foglalkozási-vallási endogámia megléte. A megye egészében kisebbséget alkotó reformátusoknál egy nagyobb sugarú vonzáskörzet volt megfigyelhető, míg a katolikusok házassági kapcsolatai nem terjedtek túl a Balaton-felvidéken, és a Káli-medence is megragadható mint a házassági kapcsolatok fontos régiója. A Muramentén elkülönülten élő horvát falvak vizsgálata pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az aprófalvak szükségszerűen nagyfokú exogámiája – a több falvat magába foglaló – plébánia szintjén már endogámia-ként értelmezhető.

4. A megye népesedési viszonyai a 19–20. század fordulóján

A Keszthelyi uradalomban végzett vizsgálatok felhívják a figyelmünket arra, hogy a 18. század folyamán kialakuló és megszilárduló demográfiai rendszerben a 19. század második felében indulhattak meg azok a változások, amelyek a modernkori demográfiai rezsím kialakulásához vezettek. Ezen átalakulás rekonstrukciója és magyarázata a településszintű komplex vizsgálatok időben való meghosszabbításával válna lehetségessé. Azonban e korszak vizsgálatára – amely új típusú források felhasználását is jelenti – még nem vállalkoztak. A 19. század második felétől lezajló népesedési folyamatok tanulmányozása során ugyanis az eddigi tanulmányok szinte kizárólagos forrásául a hivatalos népszámlálások nyomtatásban megjelent adatai szolgáltak. Ezen adatok alapján azonban csak a népességnövekedésről és kisebb részben a termékenységről vonhatunk le következtetéseket, a 18. századra jellemző összetett demográfiai megfigyelések egyelőre nem állnak rendelkezésre.

A korábbi időszak vizsgálata mélységének elvesztéséért cserében azonban – legalább a népességnövekedés tekintetében – egyértelműbben megragadhatóak a korábban csak feltételezett megyén belüli regionális különbségek.

Első lépésben azonban egy kronológiai hiátusra kell felhívni a figyelmet. A magyar társadalom-történetírásban – talán a politikaközpontú történetírás örökségeként – az 1849 és 1867 közötti időszak helyén általában csak egy lyuk tátong. Különösen igaz ez a népesedéstörténetre, ahol a modernkori vizsgálatok kezdőpontját hagyományosan az 1869-es népszámlálás adja. Zala megye esetében tovább nehezítik a kontinuum rekonstruálását az abszolutizmus idején bekövetkezett közigazgatási változások. 1849-ben a muraközi járást Horvátországhoz csatolták, valamint Veszprém megyéhez került a megye hét legkelebbre eső települése (Alsóörs, Csopak, Paloznak, Felsőörs, Köves, Lovas, Nosztori). 1861-ben, a megyei önkormányzat visszaállításával ezek a területek

újra Zala megyéhez tartoztak (Molnár 2000. 92, 112). Ezután még több tervezetet is megfogalmaztak a megye határaival kapcsolatban – elsősorban a megyeközponttól távol eső Balaton-parti falvak szerettek volna Veszprém megyéhez csatlakozni – azonban a hetvenes években az eredeti településállománnyal és 12 járással megszilárdult a megye közigazgatási beosztása.

A népességnövekedés regionális különbségeit először Simonffy Emil mutatta ki (Simonffy 1982). Az 1869 előtti viszonyok rekonstruálására a józsefi népszámlálás községsoros adatait használta fel, amelyeket az 1869-es járási beosztás szerint összesített. A megye egészét tekintve hasonló következtetésre jutott, mint amit már korábban is említettünk. Zala megyében a népességnövekedés üteme elmaradt a szomszédos megyékétől, így az 1790-ben az átlagnál sűrűbben lakott megye népsűrűsége 1869-re kevéssel az átlag alá került. E növekedés mögött azonban jól megragadhatóak a területi különbségek. A legdinamikusabban a Balatontól északra található települések, a Nagykanizsai járás falvai, valamint a Muraköz növekedett. Ezzel szemben a megye közepén található, Zalaegerszegtől északra és nyugatra elterülő településeken alig mutatható ki növekedés. Ezek az adatok jól megfeleltethetők a mezőgazdasági és a települési viszonyoknak. A leggyorsabban növekedő vidékek azok, amelyek a 18. században relatíve gyéren lakottak voltak, és a legjobb termőterületekkel rendelkeztek. Tehát a népesség megtartására és vonzására egyaránt alkalmasak voltak. Ezzel szemben a népességnövekedés különösen a göcseji dombvidék feltételezhetően már a 18. században is túlnépesedett nemesi falvaiban volt a leglassabb.

Az 1869 és 1900 közötti időszakban megyei és regionális szinten egyaránt egészen más irányú tendenciák rajzolódnak ki. Somogy megye lelassuló népességnövekedése mellett Zala megye növekedése felgyorsul. A megyén belüli regionális különbségek is átrendeződnek ebben az időszakban. A korábban dinamikusabban növekvő vidékeken a tempó lefékeződik, sőt akár népességcsökkenésbe is átsap, az addig alig növekedő járásokban azonban épp ebben az időszakban gyorsul fel a növekedés üteme és haladja meg a megyei átlagot is. Egy kisebb terület, a göcseji szerves vidék esetében pedig megfigyelhető az átlagnál gyorsabb növekedési ütem, amely egészen az 1940-es évekig stabilizálódik (Magyar – Németh 1973). A változások azonban valószínűleg nem a hetvenes években kezdődtek. Dányi Dezső az 1851-es és az 1857-es népszámlálások megyei adatait is felhasználva arra a következtetésre jut, hogy az 1850-es évek elején még az átlagnál lassabban növekedő Zala megye már 1857 és 1870 között is az átlagnál gyorsabban növekedett.

A népességnövekedés mögött meghúzódó tényezők közül eddig a termékenységben megfigyelhető változásoknak szentelték a legnagyobb figyelmet. Elsőként Galgóczy Károly figyel fel arra, hogy az 1861-es népmozgalmi adatok alapján a dunántúli evangélikusok között a zalaiak természetes szaporodása a

legkisebb¹³ (Galgóczy 1863). Jankó János szintén a Balaton környéki népesség termékenységét vizsgálta. Ő az anyakönyvek 18. századi adatait vetette össze az 1890-es népmozgalmi adatokkal. Ezek az adatok is azt igazolják, hogy míg a Balaton-parti katolikus népesség termékenysége folyamatosan növekszik, addig a protestáns népességnél látványos visszaesés figyelhető meg a 18. századi viszonyokhoz képest. Magyarázként Zala megye tekintetében ő veti fel először, hogy „a református elem pusztulásának oka a Balaton mellékén az „egyke” vagy egygyermekrendszer rettentő nyavalyája.” (Jankó 1902. 105). A termékenység visszaesésének okait Lukács László is a Balaton-parti településeknél vizsgálta (Lukács 1941). A termékenység-csökkenés mögött ő is a születéskorlátozást feltételezi, amelynek legfőbb okát az előnytelen birtokszerkezetben látja. Így ő az 1860-as és 70-es évekre, a tagosítással kialakuló kisbirtokrendszer megszilárdulásának idejére teszi a folyamat megjelenését. Kováts Zoltán, szintén a népmozgalmi adatok alapján egy másik vidéken, a Nagykanizsa-környéki falvakban feltételezi a születéskorlátozás gyakorlatának meglétét (Kováts 1989). A csökkenő termékenységű területek mellett olyan is található, ahol magas szinten stabilizálódik a termékenység. A Göcsej vidékén megfigyelhető, hogy egészen az 1940-es évek közepéig magasán a megyei átlag felett stabilizálódott ez az érték (Magyar – Németh 1973). Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy 1870 után a népességnövekedésben megfigyelhető regionális különbségek mögött megtalálható a termékenység hasonló táji megoszlása.

A halandósággal kapcsolatban már sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A zalavári és a csesztregi plébánia anyakönyvei alapján arra következtethetünk, hogy a 19. század közepi viszonyok lényegében nem különböznek az egy századdal korábbiaktól, a csecsemő- és gyermekhalandóság változatlanul magas szintű, a születéskor várható élettartam alig változik. Az első jelentős változás, a csecsemőhalandóság nagy mértékű csökkenése, csak a 19. század legvégén, a 20. század elején volt tetten érhető (Szabó – Venczel 1996; Szabó – Edvi 1998, 1999). A göcseji települések népmozgalmi adataiból pedig kiderül, hogy a magasabb termékenység mellett a megyei átlagnál kis mértékben kedvezőbb halandóság is támogatta a dinamikusabb népességnövekedést.

A halandósági viszonyok változatlanságára vagy legalábbis csak később bekövetkező megváltozására következtethetünk az 1855-ös kolerajárvány alapján. Amíg az 1831-es járvány lényegében megkímélte a megyét, addig 1855-ben súlyos emberáldozatot okozott a kolera Zalában. A különbség azzal magyarázható, hogy az 1831-es karantén sikeresen gátolta, illetve késleltette, hogy a fertőzött északi vármegyéből átterjedhessen a járvány. Ezzel szemben 1855 nyarán, az idénymunkák idején nem sikerült felállítani a karantént, és így vélhetőleg a szomszédos vármegyékben dolgozó napszámosok útján terjedt el a

¹³ Az ekkor mintegy 5900 főt kitevő zalai evangélikus népesség szinte kizárólag Balatonfelvidéki falvakban élt.

járvány Zalában, ahol 19 300 megbetegedést és 8300 halálesetet eredményezett. A megyefőnöki iratok között megőrzött orvosi jelentésekből a járvány eseménytörténetén túl az áldozatul esett populáció is rekonstruálható. Ebből nem csak az derül ki, hogy a megbetegedettek 43%-a meghalt, hanem az is, hogy a betegek többsége a szegénynek, illetve vagyontalannak tituláltak közül került ki, valamint hogy az öregek, nők és gyerekek között nagyobb volt a megbetegedettek aránya. A járvány lefolyása és a halálozási adatok egyaránt arra utalnak, hogy a premodern viszonyokhoz hasonló körülmények között tört ki a járvány, amelynek megfékezésére ekkor még nem álltak rendelkezésre megfelelő közegészségügyi intézmények, és az egyetlen hatékony védekezési mód a korábbi századokban is alkalmazott vesztegzár volt (Blázy 1979).

A legkevesebb adattal a 19. század második feléből is a vándormozgalommal kapcsolatban rendelkezünk. A vándormozgalom 1900-as adatai arra utalnak, hogy a vándorlás korábban kialakult struktúrája még fennáll. Az összességében vándorlási veszteséggel bíró Zala megye továbbra is részt vesz a népesség nyugat-kelet irányú mozgásában. Ennek megfelelően Zala elsősorban Horvátország és Somogy megye tekintetében mutat negatív, míg Vas megye tekintetében pozitív vándorlási egyenleget. A Somoggal szembeni veszteség feltételezhetően elsősorban a Balaton, illetve Nagykanizsa környéki településeket érintette, ahonnan a Somogyban dolgozó idénymunkások is kikerültek, ehhez hasonlóan feltételezhetjük, hogy a Horvátországba költözők jó része a Muraközéből került ki. A korabeli megfigyelések pedig arra a következtetésre vezetnek, hogy a Vas megyei bevándorlók célpontja elsősorban a Göcsej volt, elsősorban a két megye kismemesi eredetű népessége között feltételezhető a szorosabb kapcsolat (Simonffy 1982). Bár ezeket a feltételezéseket csak település-, illetve településcsoport-szintű vizsgálatok igazolhatják majd, mindenesetre a vándormozgalom regionális sajátosságai is erősíthették a népességnövekedésben tapasztalt különbségeket.

A népességnövekedést befolyásoló külső tényezők közül eddig a mezőgazdasági viszonyokat, illetve a birtokstruktúrát vették számításba. A Balaton-felvidék szőlőiben az 1890-es években pusztító filoxérajárvány minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a vidék több településén a 20. század fordulóján már csökkent a népességszám.¹⁴ Zala megye népességének túlnyomó többsége a 19. század második felében is a mezőgazdaságból élt, így a birtokviszonyok továbbra is döntő befolyást gyakoroltak a népesedési folyamatokra. A korábbi időszakok örökségeként a kis- és törpe méretű paraszti gazdaságok nagy száma jellemezte a megyét.¹⁵ Különösen igaz ez a Balaton-felvidékre és a Göcsejre, ahol a kismemesek utódjai éltek. E sajátos birtokstruktúra következményeit azonban eltérő módon interpretálják a két tájegység vonatkozásában. Míg a Balaton-felvidéken a születéskorlátozás előidézőjét látják a kisbirtokban, addig

¹⁴ Ezt a trendet a 20. században fellendülő idegenforgalom fordítja meg (Klinger 1960).

¹⁵ 1857-ben a keresők 33,2%-át (az országos átlag többszöröse) a földbirtokosok tették ki.

a Göcsejben az átlagosnál magasabb termékenység és az átlagosnál kedvezőbb halandóság mögött a kis- (de nem apró-, vagyis 1 ha-nál nagyobb) birtokok túlsúlyának jótékony hatását feltételezik.¹⁶

Bár a 19. század második felét, 20. század elejét jellemző viszonyok megismerésében még előttünk állnak a finomabb demográfiai mutatók segítségével elvégzendő vizsgálatok, a már ismert adatok is erősítik a hipotézist, hogy a demográfiai viselkedés jellegzetes regionális különbségei megragadhatóak.

Befejezés helyett

Több száz év népesedéstörténeti folyamatainak és több mint száz év irodalmi termésének – szükségszerűen csak vázlatos – áttekintése egy fajta mérleg megvonását, valamint egy megalapozottabb kutatási hipotézis megfogalmazását teszi lehetővé.

Az irodalom áttekintése után el kell ismerni, hogy a népességtörténeti kérdések eddig ritkán álltak a zalai kutatások középpontjában, ebből is adódik az a nehézség, hogy jelenleg nem állnak rendelkezésünkre megyei szintű, hosszú távú adatsorok, és ezek hiányában egyelőre nagyon óvatosan kell megfogalmazni a kiinduló hipotéziseket is. Az egyre szaporodó zalai tárgyú kutatások között azonban a jövőben – a forrásadottságokat kihasználva – a történeti demográfia is helyet kaphat. Egy ilyen típusú kutatás legnagyobb segítségére az lehetne, ha a Zala megyében és a Balaton északi partján egyaránt rendkívül aktív falutörténeti kutatásokban és helytörténeti irodalomban nagyobb szerepet kapnának a népesedéstörténeti kérdések. Nagy előrelépést jelentene az is, ha sok más nagyvároshoz hasonlóan a zalai városok modern nagymonográfiái is elkészülnének.¹⁷

A zalai népességre vonatkozó legkülönbözőbb kutatások eredményeit elolvasva a leggyakrabban visszatérő jelző az állandóság volt. Természetesen a jelen tanulmány által választott feldolgozási módszer, amely elsősorban a több évszázados és az egész megye területére jellemző folyamatokra koncentrált, már önmagában is előfeltételezte a stabilitást, és a lassú változásokra fordított nagyobb figyelmet. Mindezzel együtt a kutatások jelenlegi állása szerint, a népességre közvetetten vonatkoztatható jellemzőkben (elsősorban a település- és birtoklásszerkezet, etnikai, valamint felekezeti megoszlás) a viszonylagos állandóság és a lassú változás volt tetten érhető. Ez a makroszinten megfogalmazható képlet egy elzárt, archaikus, homogén, lassan változó társadalom képét idézi fel, amelyet Zalával kapcsolatban – különösen a Göcsejre vonatkozó nép-

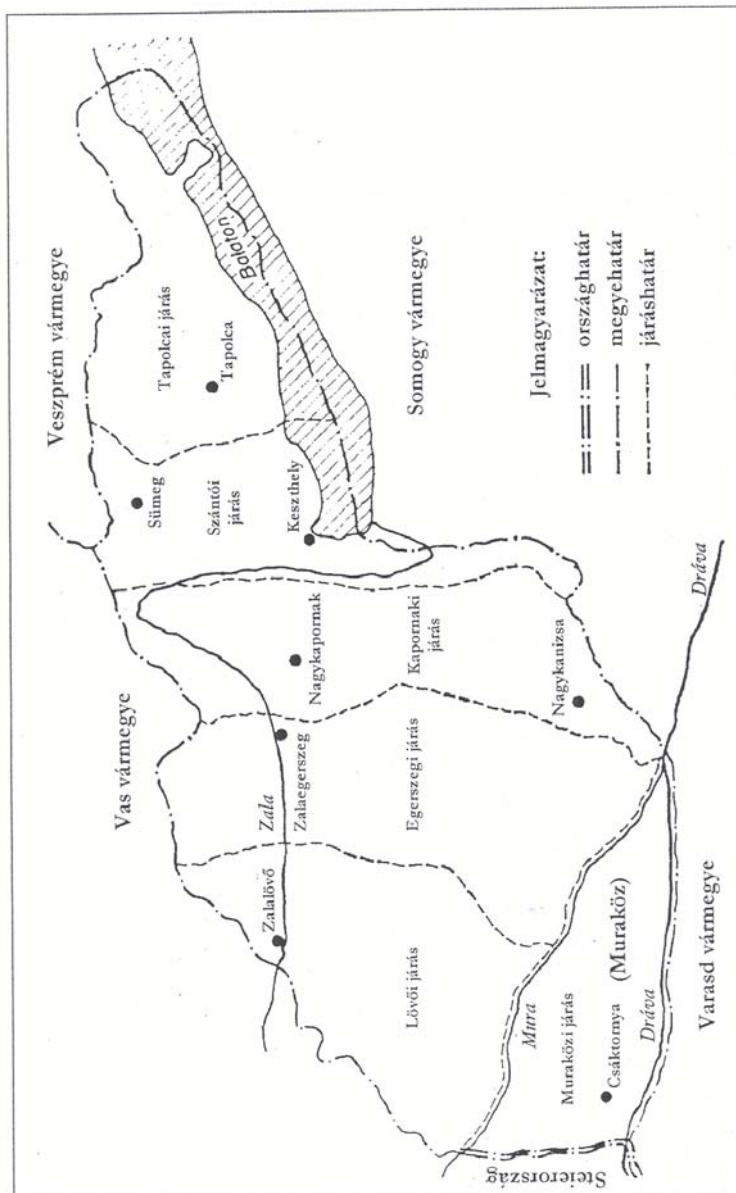
¹⁶ A kérdés tisztázása mindenképpen településszintű összehasonlító vizsgálatokat kíván.

¹⁷ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Nagykanizsa monográfia első kötete (1690-ig) már megjelent. (Béli Miklós – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa, Városi Önkormányzat, 1994.

rajzi kutatások során – gyakran explicit módon meg is fogalmazzuk. A regionális történeti demográfiai vizsgálatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy egy nagyobb területi egység szintjén megfigyelhető stabil és kiegyensúlyozott viszonyok regionálisan vagy társadalmi csoportonként nagyon is eltérő demográfiai viselkedéseket rejthetnek.

E kérdés tisztázásához Zala megye esetében is meg kell határozni, hogy melyek azok a kisebb területi egységek, amelyek demográfiai viselkedését alaposabban meg kell ismerni. Az eddig megismert – és a fentiekben vázlatosan bemutatott – történeti és néprajzi irodalom éppen egy ilyen „történeti regionalizáció” felvázolását, kiinduló megfogalmazását teszi lehetővé. A legmarkánsabban elkülönülő tájegységnek a Muraköz tűnik, ahol egy hatalmas uradalomba (Csáktornya) szervezve éltek a horvát, katolikus jobbágyok. A nehézséget azonban az jelenti, hogy erre a területre nézve még nagyon kevés történeti vizsgálatot végeztek. A megye déli, de a Murától északra eső területein szintén a nagyobb arisztokrata uradalmak (Alsólendva, Pölöske, Kanizsa) jelölhetik ki egy-egy kis táj határait. A Balaton vonalától északra eső területeken két markánsabb régió rajzolódik ki: a Göcsej és a Balaton-felvidék. Erre a két területre – legalábbis a 19. század második felétől kezdve – markánsan eltérő demográfiai viselkedés a jellemző, bár mindkét területen döntően kismesesi és zsellér eredetű népesség élt. Göcsej kiugróan maga termékenységi arányszámaival a Balaton-felvidéki falvak megtorpanó, sőt csökkenő népességszámát lehet szembeállítani. A két tájegység összehasonlításával azért is érdemes foglalkozni, mert a demográfiai viselkedést meghatározó tényezők jobb megértéséhez is hozzásegíthet, hiszen míg a göcseji kismesek katolikusok és gazdálkodásuk alapját az erdő jelentette, addig a Balaton-felvidék nemesei döntően protestánsok, akik elsősorban szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak.

A továbblépés útja tehát egy olyan komplex vizsgálat lehet, amelyben a megyei szintű adatsorok vázolhatják fel a hosszú távú változások trendjeit, amelyek magyarázatát régió- és településszintű elemzések segítségével lehet majd megkísérelni.

Forrás: Molnár 2000. 506.

Zala megye járásai 1849 előtt

IRODALOM

- Bagó József – Szabó Tibor – Edvi Tibor 1994. Egy kora Árpád-kori Göcseji település halálózása a 20. század utolsó ötven évében. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* IV. Hévíz. 14–16.
- Benczéné Nagy Eszter 1979. Zalaegerszeg lakosságának területi mobilitása a XIX. század közepén. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 3. (1848–1867) A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. Székesfehérvár, 1978. május 24–25. Veszprém: MTA PAB–VEAB. 166–168.
- Benda Gyula 1997. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 16. 77–143.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen. 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 122–166.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 223–249.
- Benda Gyula 2002. A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen. 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–143.
- Benda Gyula 2003. A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Keszthelyi házasságkötések 1770–1849. In Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 12.) Miskolc, 82–93.
- Blázy Árpád 1979. Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 3. (1848–1867) A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. Székesfehérvár, 1978. május 24–25. Veszprém, MTA PAB–VEAB. 105–113.
- Csíte András 1993. Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. *Zalai Gyűjtemény* 34. 77–114.
- Csíte András 1999. A „szántói” modell. A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón 1790–1850 között. *Aetas*. 1–2. sz. 5–29.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.
- Döme Géza 1871. *Zalamegye 1870.–ik évi népszámlálásának eredménye*. Zala-Egerszeg 1871.
- Egyed Ferenc 1944. Göcsej népessége a XVIII. században. *Dunántúli Szemle* 11. 108–117, 201–207.
- Galgóczy Károly 1863. Népességi mozgalmak az ágostai vallásfelekezet dunántúli szuperintendenciájában 1861–ben. *Statisztikai Közlemények* 5. 275–279.
- Gergely Katalin 1985. Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742–től napjainkig. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17. 629–642.
- Görög László 2003. A Tánczos család története. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 277–288.
- Holub József 1929. *Zala megye története a középkorban*. Pécs.
- Holub József 1933. *Zala megye települései a középkorban*. Pécs. (Kézirat a Zala megyei Levéltárban.)
- Horváth Károly 1908. A Zalavölgy település–földrajza. *Földrajzi Közlemények*, 50–70.

- Jankó János 1902. *A Balaton–melléki lakosság néprajza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*. M. Földrajzi Társaság Balaton–Bizottsága. Budapest (3. köt. 2. rész)
- Káli Csaba 1997. Zalaegerszeg a századfordulón – a számok tükrében. In Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok*. Zalaegerszegi Közgy. Zalaegerszeg 1997.
- Kelenik József 1993. A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke tizennégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633–1640). In Petercsák Tivadar és Szabó Jolán (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. [Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj, 1991. okt. 17–18.]*. Eger, Heves M. Múz. Ig. 101–121. (Studia Agriensia, 14.)
- Kerecsényi Edit 1983. A Mura menti horvátok házassági kapcsolatai. Adatok egy néprajzi mikrorégió kialakulásához. *Zalai Gyűjtemény*, 18. 243–257.
- Klinger András 1960. A Balaton melléki települések népességfejlődése. 1900–1960. *Demográfia* 3. évf. 1. sz. 76–78.
- Kovacsics József – Illa Bálint 1988. *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. II. Budapest.
- Kováts Zoltán 1989. A születéskorlátozás kezdetei, terjedése Zalában a XIX. században. *Zalai Gyűjtemény*, 28. 251–264.
- Kredics László – Solymosi László 1993. *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Új történelmi Tár 4. Budapest.
- Lukács Károly 1941. A Balatonmellék népesedése. *Magyar Statisztikai Szemle*, 19. évf. 2. sz. 94–104.
- Magyar Dezső – Németh Lajos 1972. Göcsej és Hetés vidéke demográfiai viszonyai. *Területi Statisztika*, 22. évf. 6. sz. 679–692.
- Magyar Dezső – Németh Lajos 1973. Göcsej–Hetés vidéke demográfiai viszonyai. In Fülöp István (szerk.): *Göcseji Helikon. Honismereti közlemények*. 6. Zalaegerszeg, Megyei Könyvtár. 49–70.
- Melegh Attila 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 14. 63–107.
- Mende Balázs Gusztáv 1999. A zalaszabar–borjúállási 9–10. századi temető demográfiai vázlat. *Zalai Múzeum*. 9. 225–251.
- Molnár András (szerk.) 2000. *Zala megye archontológiája. 1138–2000*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.)
- Müller Róbert 1971. *Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg, Göcseji Múz. (A Göcseji Múzeum kiadványai, 30.)
- N. Kiss István 1989. A végvári katonaparasztság szerepe és sorsa a felszabadító háborúkban Délnyugat–Magyarországon. In Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában. (1686–1699)*. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger (Studia Agriensia 9.) 47–56.
- N. Kiss István (szerk.) 1991. *Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica. II. Insula Mura-köz, 1635–1720*. Akadémia, Budapest.
- Nagy J 1934. *Tapolca településföldrajza*. Pécs.
- Németh Lajos 1973. Göcsej és Hetés vidéke demográfiai sajátosságai. In Kovács Tibor (szerk.): *A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése. Településdemográfiai ülészak, 2. Szombathely, 1972. szeptember 26–28*. Statisztikai K. Budapest, 96–109. (A Területi Statisztikai Szekció közleményei, 5.)

- Németh László 1994. Zsidók Zalában a XVIII. sz. első felében. *Zalai Gyűjtemény* 35. 17–32.
- Ördög Ferenc 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771.* 1. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1992. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1741–1771.* 2. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1993. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771.* 3. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- S. Lackovits Emőke 1985. A családszerkezet jellemzői a XVIII. században Köveskálón és Szentbékállán. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 17. 619–628.
- S. Lackovits Emőke 1993. A család és a rokonság jellemzői a Káli-medence falvaiban a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig. *Ethnographia*, 104. évf. 2. sz. 569–579.
- Simonffy Emil 1982. Zala és Somogy népességének alakulása. In Kanyar József (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 4. (1867–1900) A siófoki településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege. (1980. május 22–23.)*. Veszprém, MTA PAB–VEAB. 149–154.
- Simonné Tigelmann Ilona – Simonffy Emil 1976. A földművelési rendszerek változása Zala és Somogy megyében a XVIII. század első felében. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. 1. 1686–1768. A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. 1975. május 26–27.* Veszprém, MTA VEAB. 2. 79–86.
- Szabó Tibor – Edvi Tibor 1998. A teljes halálózás és az életkilátások alakulása 1750-től napjainkig, az egyházi anyakönyvek alapján. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 7. 167–202.
- Szabó Tibor – Venczel István 1996. Göcseji települések halálózása 1665-től a csesztregi plébánia egyházi anyakönyvei alapján. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 6. 226–243.
- Szabó Tibor – Edvi Tibor 1999. A Zalavár környéki falvak demográfiai képe a 18. század közepén. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 9. 158–181.
- Vándor László (szerk.) é. n. (1996) *Zala megye ezer éve*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg.
- Vass Előd 1989. Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez, 1543–1688. *Fejér megyei történeti évkönyv* 19. Székesfehérvár, 69–200.
- Venczel István – Szabó Tibor – Edvi Tibor 1995. További adatok egy kora-Árpád-kori göcseji település halálózásához. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 5. 238–244.

**LITERATURE ON THE POPULATION HISTORY OF COUNTY ZALA.
TENDENCIES, SHORTAGES, HYPOTHESES***Summary*

This paper is the first step of a research on the long term population history of a region (county Zala before 1920 in the Transdanubian region). The first part of the article gives account of the region's historical literature on the basis of a bibliography of about 500 items. The second part of the paper concentrates on the characteristics and trends of the long term demographic changes of the county's population and deals with the regional differences within the county demonstrated by former researches. The author comes to the conclusion that the analysis of the demographic conditions and changes of that region, the territory and society of which hardly changed until the beginning of the 20th century, is suitable for demonstrating and analysing the slow demographic changes and regional patterns of demographic behaviour in the pre-modern times.

Map:

Districts in Zala county before 1849